

De naam Wortelboer in relatie tot de Wortelboerskruiden

Een theorie

door Jan-Paul Wortelboer

Waarop slaan de wortels in de naam *Wortelboer*? Verschillende vermeldingen uit het begin van de negentiende eeuw leggen een relatie tussen een kruidendrank bestaande uit vooral wortelextracten en de familie *Wortelboer*. Ontleende de familie haar (bij)naam aan deze handel in kruidendrankjes waarmee ze de boer op ging? En heeft de naam boer dan dezelfde betekenis als in kolenboer, vodenboer, schillenboer en groenteboer? Een handel die dan waarschijnlijk al terugging tot voor 1723 toen *Frerik Jurriens* al als *Frerik Wortelbour* voorkwam. Hieronder volgt mijn verslag.

In 1819 wordt *Wilke J. Wortelboer* vermeld als schuldeiser in een boedelinventaris; hij heeft vier gulden zestien stuiver te vorderen wegens medicijnen.¹

Wilke Jans Wortelboer, landbouwer van beroep, is de vijfde en jongste zoon van het echtpaar *Jan Hindriks Wilkens* (later *Wortelboer*) en *Geessien Geerts Wortelboer*, die in 1741 in het huwelijk treden. Het is bepaald opvallend, dat een boer een vordering wegens geleverde medicijnen had.

Wilke en zijn hierna te noemen broer *Geert*, evenals twee andere broers *Jan* en *Freerk*, waren landbouwer van beroep. Hun oudste broer *Hendrik* oefende het beroep van ijzersmid uit.²

Mijn grootvader *Jan Wortelboer* vertelde mijn tweelingbroer *Herman*, die toen bij deze grootvader logeerde, in 1965 dat ‘onze’ tak, met als stamvader de tweede zoon *Geert* van het echtpaar *Wilkens-Wortelboer*, destijds over het recept van de Wortelboerskruiden beschikte en dat onze tak – waarschijnlijk bij monde van *Geessien Wortelboer-Nieuwenweg* (1828-1914) – dit recept op verzoek van *Josephus Harmannus Baalman*, een man van twaalf ambachten en dertien ongelukken, die in 1871 was gehuwd met *Jakoba Maria Wortelboer*, ter beschikking had gesteld aan deze *Baalman*. Dit stelde *Baalman* in de gelegenheid het recept te vercommercialiseren; daarmee kwam dit recept in handen van een nazaat van de oudste zoon *Hendrik*, zoals reeds vermeld ijzersmid van beroep, van het echtpaar *Wilkens-Wortelboer*. Blijkens het door *Baalman* verspreide reclamemateriaal was diens onderneming in 1881 van start gegaan.

¹ Arch. notaris S.C.H. Piccardt te Oude Pekela, standplaats 47, inv.nr. 14, aktenr. 133, 16 juli 1819.

² Voor verdere genealogische gegevens zie: J.P.A. Wortelboer, ‘Het geslacht Wortelboer’, *Gruoninga* 20 (1975) 73-77.

Liniaal met reclame voor Wortelboer's pillen.

In 1977 heb ik in Groninga reeds aandacht geschonken aan Jacoba Maria Wortelboer's kruiden.³ Jan Aijold Kuiper heeft onder de titel 'Firma Jacoba Maria Wortelboer Kruiden' in het jaarverslag 2012 van het Kapiteinshuis Pekela daar eveneens uitvoerig aandacht aan besteed. Haar zoon en kleinzoon dreven later onder de naam Pharmaceutische fabriek Jacoba Maria Wortelboer, en nadien de naam BIMEX (die stond voor Baalman Im- en Export) een drogisterij in de Pekela.

Bekend is de uitspraak van BIMEX dat wanneer een klant vroeg of Wortelboerskruiden werkzaam waren, het antwoord luidde: 'Of joe 't help wait ik nait, moar 't helpt mie wel'.

Illustratie van het effect van Wortelboer's kruiden op de achterkant van spiegeltjes.

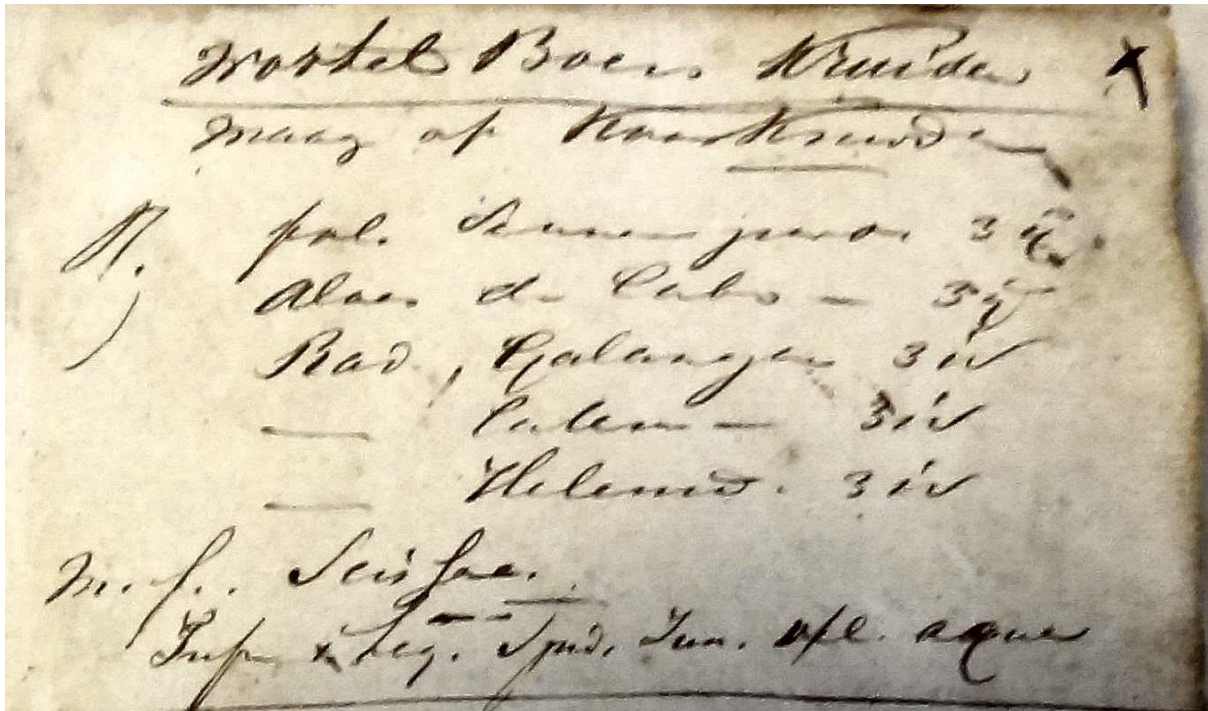
Tenslotte moet vermeld worden, dat zich in het Veenkoloniaal Museum te Veendam een aantekenboekje van een 19e-eeuwse anonieme medicinae doctor dan wel apotheker bevindt, waarin het recept van Wortelboerskruiden staat vermeld.⁴

Het boekje is twee keer ergens in de tekst gedateerd: 1 juli 1820 en 18 okt. 1831, zodat Wortelboerskruiden ouder moeten zijn.

Piet Pastoor, veearts in ruste, is van mening dat dit boekje is aangelegd door leden van het apothekersgeslacht *Krak* uit Veendam (de eerste Veendammer *Krak* heette *Gerhardus Harmannus Krak*, geboren te Leeuwarden, † Veendam 3 juni 1848, 78 jaar oud).

³ J.P.A. Wortelboer, 'Jacoba Maria Wortelboer's kruiden', *Gruoninga* 22 (1977) 25-28.

⁴ Arch. Veenkoloniaal Museum, inv.nr. 1.0, receptenboeken.

Het recept

De transcriptie van dit recept is als volgt:

Wortel Boers Kruiden⁵
 Maag of Koortskruiden
N fol[ium]. Sennae j...on 2 drachmen
J Aloe do Cabo 3 drachmen
Rad[ix]⁶, Galangae 1,5 drachmen
Rad[ix] Calemon 1,5 drachmen
Rad[ix] Helenid 1,5 drachmen
m.f. Scisae[?]
Inf. Liq spid. Jun[iperi] vgl[?] Aque.

Het lijkt er op dat van die kruiden met een waterige jeneverbes oplossing een infuus gemaakt moest worden. De drachme is 1/96 gedeelte van het medicinale pond, van vóór 1 jan. 1820, en heeft een massa in gram (afgerond) 3,845.⁷ De ingrediënten konden met behulp van een kruidenboek en het internet geïdentificeerd worden⁸:

Alexandrinische senna (*Senna alexandrina*), vroeger respectievelijk *Cassia senna* en *Cassia angustifolia* – De gedroogde bladeren (*Sennae folium*) bevatten stoffen die door de maag niet kunnen worden afgebroken en pas door bacteriën in de darmen worden omgezet in de actieve stoffen die de darmperistaltiek bevorderen. Het middelje wordt

⁵ De tekst werd oorspronkelijk bewerkt door dr. Jan Boelema, apotheker in ruste, wonende te Glimmen met hulp van de Stichting Farmaceutisch Erfgoed en later door dr. Gert Schansker aangevuld.

⁶ Rad[ix] is het Latijnse woord voor wortel.

⁷ G.J. Warburg en J.H. Tieleman, *Nederlandse Gewichten van Brons en Messing* (2021) 290.

⁸ F. Bianchini, F. Corbetta en M. Pistoia (voor Nederland vertaald en bewerkt door L. Rebcke), *De Plant in de Geneeskunde* (Helmond 1976); wikipedia.org en pharmawiki.ch.

gebruikt voor niet-chronische constipatie, maar ook voor het legen van de darm bij Röntgen onderzoek. De ontlasting wordt ook minder hard. Werking zet ongeveer 10 uur na inname in.

Kaapse aloë (*Aloe ferox*) – ook bittere aloë, komt van nature voor in grote delen van Zuid-Afrika en heeft een voorkeur voor een droog tropisch klimaat. Uit lage doses kan een bitterdrank gemaakt worden; hoge doses hebben een laxatieve werking die verloren kan gaan bij veelvuldig gebruik.

Galgant (*Alpinia officinarum*) – een plant die verwant is aan gember. Het bevat stoffen die de stoelgang activeren, maar die ook effect hebben op brandend maagzuur en winderigheid. Deze stoffen hebben ook een antischimmel werking en remmen tumoren. Kalmoes (*Acorus calamus*) – groeit aan de oevers van rivieren, plassen en vaarten. De wortelstok bevat de geneeskrachtige stoffen. De wortelstok wordt laat in de herfst of vroeg in de lente geoogst, in korte stukken gesneden en gedroogd. Hieruit kan vervolgens een bitterdrank gemaakt worden die bij gebrek aan eetlust en bij darmstoornissen kan worden genomen.

Alant (*Inula helemium*) – de plant groeit daar waar de tranen van Helena van Troje op de grond vielen. De plant groeit op vochtige velden en langs heggen. De wortels moeten in de herfst geoogst worden. De plant wordt nog steeds gebruikt voor de behandeling van longziekten. Het bevordert ook het zweten en is een diureticum.

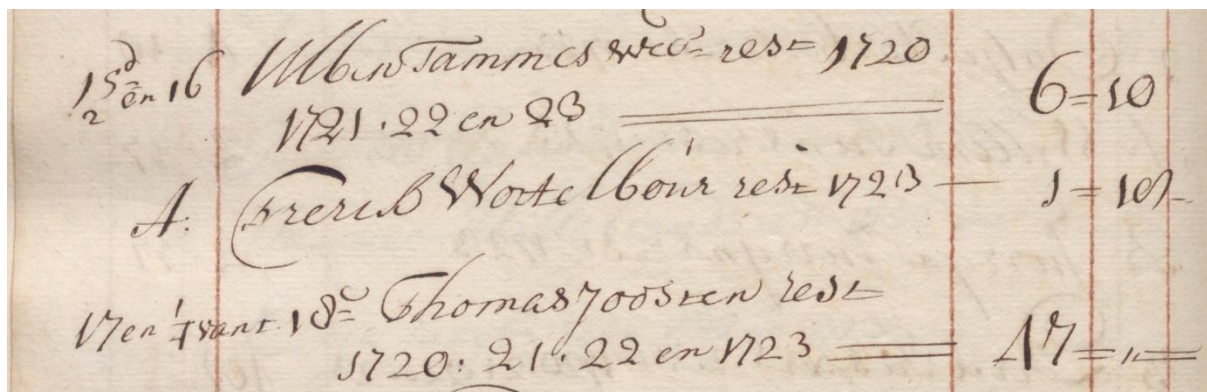
De Kaapse aloë zal in Nederland niet gegroeid hebben. Kalmoes zou eventueel in de venen rond Oude Pekela gegroeid kunnen hebben. Mogelijk heeft de familie Wortelboer in de loop van de tijd ingrediënten aan het drankje toegevoegd.

Is het te speculatief om te veronderstellen, dat de door Wilke Wortelboer geleverde medicijnen betrekking hebben op het kruidenmengsel, dat bekend stond als Wortelboerskruiden?

Wortelboerskruiden is aangetroffen bij tenminste twee en mogelijk bij drie zonen, dan wel afstammelingen daarvan, van het echtpaar Wilkens-Wortelboer.

Een ondubbelzinnige verklaring van de naam Wortelboer is niet te geven.

Eén verklaring zou kunnen zijn, dat de naam Wortelboer eenzelfde betekenis heeft als de naam Pinksterboer. In de 18e eeuw werd de pinksternaak geteeld, dat is een eetbare knol, een voorloper van de aardappel, zodat de oudste Wortelboer wellicht een boer was, die op zijn land de pinksternaak verbouwde.⁹

Oudst bekende vermelding van Frerik Wortelbour uit 1723

⁹ Vergelijk: K.A. Reuvers, 'Het geslacht Pinksterboer-Pinkster', *Gruoninga* 21 (1976) 63-72, 78-82.

Een hele andere verklaring zou kunnen zijn dat de oudst bekende naamdrager *Wortelboer*, namelijk *Frerik Wortelboer*, die in 1723 met die naam, geschreven als *Wortelbour*, te Oude Pekela wordt aangetroffen, zich al bezig hield met de productie van een kruidendrankje en daaraan de bijnaam *Wortelboer* ontleende.

A. *Frerik Wortelbour* een heem, groot 38 R
Zuidkant boven de Veendijck¹⁰

Freerck Juriens huwt Winschoten 1 april 1700 *Antie Lamberdts*, beyde van Aschendorf. *Freerk Jurriens*, die te identificeren valt met *Freerk Wortelbour*, was de vader van *Tryntje Freriks*, die gehuwd was (Oude Pekela 28 jan. 1720) met *Geert Geerts*, welke laatste in 1759 postuum met de naam *Wortelboer* voorkomt. *Geert Geerts Wortelboer* was de vader van *Geessien Geerts Wortelboer*, ged. Oude Pekela 15 dec. 1720 (enig kind), de echtgenote van *Jan Hindriks Wilkens*, die op zijn beurt zich vanaf 1764 *Wortelboer* noemt en wordt daarmee de stamvader van het huidige geslacht *Wortelboer*. De Wortelboerskruiden zullen in dat geval bekend zijn geweest bij alle kinderen van het echtpaar *Wilkens-Wortelboer*.

¹⁰ R.n.R., inv.nr. 5871, rekening van inkomsten en uitgaven van de rentmeester van de stadsvenen gelegen bij Sappemeer en Pekela, 1723; *ibid.*, de rekeningen tot en met 1728.